

Р. М. Свинаренко

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра загальної психології і психології розвитку особистості

ВІДОБРАЖЕННЯ ЧАСОВОЇ СКЛАДОВОЇ В КАРТИНІ СВІТУ СУБ'ЄКТА

... Творит недеяние он, но нет на свете ничего,
не приведенного им в порядок. ...

Конфуций

Час є невід'ємним атрибутом існування всіх предметів і процесів матеріального світу, єдиною універсальною категорією буття, що є постійним об'єктом наукових досліджень і викликає незмінний інтерес вчених різних областей наукового знання.

Актуальність дослідження проблеми відображення часової складової в картині світу суб'єкта пов'язана з активним розширенням категоріального апарату психологічної науки, поглибленням змісту таких загальноприйнятих понять, як «суб'єкт», «час», «картина світу». Нагальність впровадження категорії «картина світу» в психологію зумовлена інтересом психологів до діяльності людини, її життєвого шляху. Ці проблеми пов'язані з особливостями темпорального структурування й систематизації життєдіяльності людини, оскільки, з одного боку, високий темп життєдіяльності в світі, що швидко змінюється, висуває вимоги до організації суб'єктом індивідуального часу, а з іншого боку, процес самореалізації тісно пов'язаний з унікальністю людини.

Звернення до дослідження часової складової в картині світу суб'єкта в контексті проблематики вітчизняної психологічної науки визначається необхідністю створення умов для всебічної самореалізації внутрішнього потенціалу людини, оскільки у сучасному світі особистісний час є однією з найбільш важливих цінностей, що підкреслює актуальність вивчення особливостей уявлень та переживань суб'єктів про час. Крім того, актуальним є також питання про відображення в суб'єктивних картинах світу суб'єктивних уявлень та переживань всього різноманіття фізичних властивостей часу.

Незважаючи на різноманіття теоретичних підходів до проблеми часу, все ще залишається нерозглянутою ціла низка проблем: залишається не визначеним місце часової складової в картині світу суб'єкта, її структура та особливості формування; типологічні особливості часу у картині світу суб'єкта. Недостатня розробленість зазначених проблем визначила мету та завдання даного дослідження.

1. Картина світу суб'єкта як інтегральне психологічне утворення

Поняття «картина світу» стало в останні роки загальним, «наскрізним» для тих сфер психології, філософії, соціології, історії та інших наук, в яких досліджується проблема активності суб'єкта діяльності. Широке використання цього поняття свідчить про те, що воно має не тільки самостійний смисл, але й стає необхідним інтегративним поняттям для цілої сукупності психологічних феноменів. Воно має

довгу історію, в першу чергу, в межах філософії, де воно вперше було введено в науковий обіг у вигляді поняття «Weltbild» німецьким філософом Г. Герцем. Далі воно розроблялося такими філософами як Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, П. Рікер, Е. Муньє, Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, Л. Вітгенштейн. Серед російських філософів до неї зверталися В. С. Соловйов, П. О. Флоренський, М. О. Бердяєв, В.І. Іванов та інші.

У психології поняття «картина світу» вважається по-різному в межах окремих дисциплін, напрямків та шкіл. Так, наприклад, у соціальній психології це поняття постає як сукупність соціальних уявлень про матеріальний світ, а в загальній психології як частина свідомості. Крім того, до вивчення суб'єктивної картини світу долучилися дослідники із різними парадигмальними настановами, що зумовило виникнення цілої сукупності близьких психологічних понять, таких як «життєвий світ», «образ світу», «ментальна схема», «ментальна модель», «психічні репрезентації», «особистісний конструкт» й т.і. Тому поняття «картина світу» слід розглядати не як таке, що розкриває конкретний психологічний феномен, а скоріше, як певне проблемне поле, що включає в себе такі фундаментальні психологічні проблеми, як свідомість людини, пізнання навколишнього світу, смислоутворення, соціальне пізнання та інші [129].

З історичної перспективи, поняття картина світу в психології почало впроваджуватися, перш за все, у феноменологічній психології, де воно вперше й було застосовано В. Дільтеєм та іншими дослідниками у межах напрямку «описова психологія» [33]. Їх, у першу чергу, зацікавило як людина «переживає» навколишній світ, як будує власний «життєвий світ», тому вони розуміли «картину світу» як сукупність індивідуальних внутрішніх переживань. Внутрішній досвід людини, за В. Дільтеєм, являє собою складний комплекс станів і модифікацій «внутрішнього почуття», яке завжди є ціннісно-забарвленим, а однією із проблем, що постає перед людиною, це пошук адекватних вираження своїх переживань. Інша проблема поставлена дослідженнями Л. Вітгенштейна [12], як людина за допомогою мови знаходить вираження власним переживанням. Розвиток феноменологічної психології в працях відомих психологів Р. Мея, Е. Фромма, В. Франкла призвів до постановки важливих проблем, розуміння людини, смислу життя й т. п., що дозволяють краще зрозуміти внутрішній світ людини [33].

Важливість проблеми переживання зовнішнього світу викликала зацікавленість дослідників у межах біхевіоризму. Хоча на початку 20 років XX століття біхевіоризм повністю виключав дослідження внутрішнього світу з власного поля зору, але вже через 40 років гострота даної проблематики звернула увагу дослідників, які проголосили себе «суб'єктивними біхевіористами». Як вказує один із засновників цього напрямку К. Прибрам [53], їх у першу чергу зацікавило те, як в мозку людини репрезентовані переживання зовнішнього світу. Головним поняттям, що використовується в межах даного напрямку, є «психічна репрезентація».

Однак головний внесок у дослідження внутрішнього світу людини був зроблений у першу чергу в межах когнітивної психології, насамперед її засновником Ж. Піаже, котрий вперше розглянув цю проблему у своїй фундаментальній праці «Конструювання реальності дитиною» [59], де було показано як у дитини вперше проходить пізнання зовнішньої реальності в формі схем, як формуються поняття про зовнішні об'єкти, про простір, час, причинність.

Ж. Піаже відштовхувався від ідеї про два основні способи мисленевого пізнання світу: асиміляція, тобто включення нових знань та когнітивних схем до вже існуючих, та акомодация – зміна знань та схем до нових умов. Особливістю запропонованого Ж. Піаже підходу є розгляд конструювання дитиною зовнішнього світу як властивості його мислення. Тому формування знань проходить кілька послідовних етапів, кожен з яких пов'язаний із рівнем сформованості в дитини нової форми мислення: сенсомоторного, доопераційного, конкретних та формальних операцій. У зв'язку із цим, формування світогляду, на думку Ж. Піаже, відбувається у дитини лише на стадії формальних операцій, коли дитина може мислити в абстрактних поняттях, будувати плани на майбутнє й т. п.

Розуміння внутрішнього світу як певного когнітивного елементу, що було запропоновано Ж. Піаже послужило поштовхом для розвитку не лише когнітивної психології, але й соціальної психології, психології особистості та інш. Так, розгляд картини світу як фундаментального елементу в структурі особистості був запропонований Дж. Келлі [42], який увів поняття «особистісний конструкт». На основі цього конструкту кожний індивід будує власну поведінку, живе, вгадує події. «Особистісний конструкт» – суб'єктивний засіб, апробований на практиці, що допомагає суб'єкту сприймати, розуміти, конструювати навколишнє середовище, прогнозувати та оцінювати події, він структурує сприйняття зовнішнього світу. Це поняття є реалізацією ідеографічного підходу, що акцентує увагу на унікальності й неповторності людини. Разом з тим, використання ідеографічного підходу не дозволяє повною мірою розробити типології конструктів і загальних їхніх вимірів, що значно обмежує поле їх практичного застосування.

К. Боулдінг [50] використовував для вивчення внутрішнього світу людини близьке поняття «образ світу», яке він розумів як систему знань індивіда, що керує його поведінкою. У структурі «образу світу» він виділив десять основних елементів, зокрема, просторовий образ, часовий образ, картину Всесвіту, особистісний образ, ціннісний образ, афективний образ та ін. Образ часу, на його думку, є одним із найважливіших, системобудуючих елементів у структурі «образу світу».

Поняття картина світу певним чином знайшло використання і в межах кроскультурної психології, де прийнято говорити про культурні відмінності у сприйнятті зовнішнього світу, його інтерпретації та розумінні. Наприклад, Г. Ховстедє [57] виділяє п'ять типів відмінностей, що розрізняють суб'єктів різних культур. Це уявлення про «дистанцію влади», «уникнення невизначеності», «колективізм – індивідуалізм», «маскулінність – фемінність» та «часова орієнтація», яка може бути довгостроковою чи короткостроковою. Відмінною особливістю виділених вимірів є те, що вони не залежать від предметів матеріального світу, а являють собою самостійні характеристики, що визначають особливості ставлення людини до зовнішнього світу. Однак, до недоліків даної моделі, на наш погляд, слід віднести слабку представленість у ній часового фактора.

У вітчизняній психології у вивченні внутрішнього світу та картини світу також виокремлювали переживання та уявлення, але довгий час дослідники намагалися визначити що в психіці людини є найважливішим внутрішнє (переживання, діяльність) або зовнішнє (уявлення, ставлення). Так, А. Ф. Лазурський [24] вважав, що найбільш важливим у особистості є її екзопсихічні прояви, зміст яких розкривається у ставленні до зовнішніх об'єктів, до явищ матеріального

світу, зокрема до речей, природи, держави, права й т. п. Ці ставлення можуть бути позитивними, негативними або байдужими. Ідеї, що були запропоновані А. Ф. Лазурським, знайшли свій подальший розвиток у теорії особистісних ставлень В. М. Мясіщева [29]. Розроблене ним поняття «психічне ставлення» визначається в його роботах через «активну виборчу позицію особистості, що визначає індивідуальний характер діяльності й окремих вчинків» [29, с. 10].

Л. С. Виготський [14] зробив неабиякий внесок у розвиток поняття картина світу. Він запропонував розуміння переживання як частки свідомості суб'єкта: «переживання вводиться як одиниця свідомості, де всі основні властивості свідомості дані як такі» [14, с. 383]. Крім того, він показав, що у процесі громадського життя людина створила й розвила найскладніші системи психологічного зв'язку. Ці системи за своєю природою та функціями є знаками, тобто штучно створеними стимулами, призначення яких полягає у впливі на поведінку, в утворенні нових умовних зв'язків у мозку людини. Звідси, на нашу думку, картина світу може розглядатися як певна система знаків, що визначає й індивідуальну поведінку людини і суспільства, завдяки спілкуванню й обміну знаками. Функцію знака в цьому випадку виконує сукупність суб'єктивних або соціальних уявлень.

С. Л. Рубінштейн [34] розглядав людину в єдності її свідомості й діяльності, що дозволяє говорити про прямий зв'язок картини світу з діяльністю суб'єкта. Психічне відображення представляється динамічним процесом, що безупинно детермінується об'єктивним світом у результаті взаємодії з ним людини.

Використання поняття «образ світу» для характеристики феномена суб'єктивної репрезентації реальності пов'язано, у першу чергу, з роботою А. М. Леонтьєва «Психологія образу» [25]. Відповідно до даної концепції людина будує суб'єктивний образ світу, активно вичерпуючи його з об'єктивної реальності. Разом з тим, інформація про зовнішню реальність не формує наше уявлення про світ, а лише підтверджує, доповнює або виправляє його. Крім того, картина світу наповнюється, у першу чергу, знаннями. При чому використовується така категорія, як «внутрішній світ». Вона визначається Л. Н. Анциферовою [3] як індивідуально інтерпретований, насичений модальностями особистісних емоцій, осмислений у діалогах з реальними й ідеальними співрозмовниками зовнішній світ, у якому розмежуються функціональні області з різними рівнями значимості. З огляду на розкриття проблемного поля поняття картини світу суб'єкта, важливо відзначити зміст таких понять як «переживання» і «вираження». На думку Л. І. Божович [7], переживання є також одним із елементів внутрішнього світу. В. П. Зінченко [16], аналізуючи внесок В. В. Давидова в теорію інтеріоризації, переформулює проблему інтеріоризації в проблему «свого» та «чужого». У контексті нашого дослідження, мова може йти про використання висловлень учених про час та про міру згоди із цими твердженнями звичайних людей.

Дослідження онтогенетичного розвитку людини, життєвого шляху було здійснено великим колективом психологів під керівництвом Б. Г. Ананьєва [2]. Вчений виходив з того, що одним із найважливіших завдань сучасного людинознавства є побудова теорії особистості «у часі», що повинна розглядати особистість у реальному часовому протіканні її життєвого циклу. Велике місце у «внутрішній роботі» індивідуальності належить самосвідомості. Одним із результатів цієї роботи є «суб'єктивна картина життєвого шляху в самосвідомості людини». За Б. Г. Ананьєвим, співвіднесення людиною власного минулого, сьо-

годення, майбутнього, її погляд у минуле, майбутнє із сьогодення, допомагають їй орієнтуватися у світі, бачити результати й перспективи власного розвитку. Часові параметри самосвідомості є умовою інтеграції індивідуальності людини, узагальненим показником ступеня її зрілості. У суб'єктивній картині життєвого шляху в самосвідомості людини знаходять висвітлення етапи індивідуального й соціального розвитку.

На думку С. Д. Смірнова [38], образ світу формується впродовж життя. Початок його формування пов'язаний із гальмуванням уроджених сенсомоторних автоматичних координацій, які добре проявляються в перші хвилини, години й дні життя дитини й поступово зникають. Перші акти являють собою синкретичну єдність моторних, сенсорних і афективних компонентів, з яких виділяються, диференціюються згодом образ світу, діяльність, особистість і т. д. Подальший розвиток відображення дитиною зовнішньої реальності, розвиток образу світу, його зародження у формі свідомого образу пов'язані з розвитком у її діяльності, насамперед спільної діяльності з матір'ю. Здійснюючи свої життєві функції через вплив на матір, що є її прямим функціональним і матеріальним продовженням, перебуваючи в постійному емоційному контакті й спілкуванні з нею, дитина повністю передоручається їй. Мати не тільки задовольняє потреби дитини, але й направляє й орієнтує її дії, фактично виконуючи функцію її вихідного «образу світу». Пізніше ті орієнтири, які направляють діяльність матері, починають самостійно використовуватися як орієнтири й дитиною, коли вона самостійно починає здійснювати ту діяльність, яку до цього здійснювала спільно з матір'ю. Завдяки діям дитини відбувається зустріч двох процесів – почуттєвих вражень, що супроводжують процес ініціювання дії, і почуттєвих вражень, що продукуються зовнішніми впливами. Зустріч цих двох процесів відповідальна за породження перших образів. Звідси, у формуванні образу світу суб'єкта важливу роль грає образ іншої людини в суб'єктивній картині світу. Образ іншої людини займає проміжне положення між предметним образом і образом «Я».

Ф. Ю. Василюк [10] розвиває ідею про поділ картини світу (у його термінах «життєвого світу») на зовнішній і внутрішній світ. Крім того, він відзначає, що зовнішній світ може бути легким, або важким, а внутрішній – простим або складним. Перетинання цих категорій і задає, на його думку, чотири можливих стани або типи «життєвого світу»: зовні легкий і внутрішньо простий життєвий світ; зовні важкий і внутрішньо простий життєвий світ; внутрішньо складний і зовні легкий життєвий світ; внутрішньо складний і зовні важкий життєвий світ.

В основу типології картин світу Є. О. Климовим [19] були покладені особливості професійної діяльності суб'єкта та показано, що для професіоналів, які зайняті у різних предметних областях праці, характерні різні образи (картини) світу. Уявлення про час у картині світу Є. О. Климов окремо не виділяє, однак, картина світу кожного із описаних ним професійних типів має свої часові властивості. Так, для професіоналів типу «людина – людина» світ наповнений людьми, їхніми настроями, людськими відносинами, все це вказує на динамічність часу і його непостійність. Професіоналами, що працюють у системі «людина – знакова система» та «людина – техніка», світ бачиться з боку його впорядкованості, розвиненості, вивченості. Для них важливе вдосконалювання видів і одиниць виміру. Звідси, час у такій картині світу є досить статичним. Професіоналів типу «людина – художній образ» світ хвилює як деяка даність, у якій можна знайти й

виділити прекрасне, для них важливими характеристиками світу є темп, динаміка, ритм. Грунтуючись на типології професійних картин світу, В.І. Подшивалкіною, Н. П. Золотовою, О. М. Поляковою розглянуті особливості життєвого шляху професіоналів з різними картинами світу [31, с. 83]. У їхньому дослідженні показано, що успішність інженерів, незважаючи на високу технічну складову їхньої діяльності, залежить не тільки від технічного бачення світу, але й від різнобічних знань про світ, включаючи естетичні й людські, іншими словами, від певного рівня гармонії їхньої картини світу.

Серед сучасних дослідників, до проблеми картини світу звертався В. Б. Касевич, який показав необхідність врахування культурно-історичних особливостей при визначенні поняття «картини світу» [17]. Автор, грунтуючись на положеннях Л. С. Виготського [14], під картиною світу розуміє, в першу чергу, реальні уявлення про світ і про людину, що належать членам даного культурно-історичного суспільства на певному етапі його розвитку. До базових категорій картини світу, на його думку, входять: простір і час, класи об'єктів і ситуацій, способи їхньої класифікації, суб'єктно-об'єктні стосунки.

О. Г. Усенко [41] в картині світу виділяє три елементи: концепцію світобудови, систему цінностей, що є характерною для даного соціуму, й сферу переживань, атрибутивно пов'язаних з концепцією світобудови і з системою цінностей. Уявлення про час, з її точки зору, є ключовими в системі уявлень про світобудову. Концепція світобудови, на її погляд, виступає як система знань, уявлень та аксіом про «вічні проблеми», серед яких сутність часу, простору, природи, суспільства, людини, початку, мети, добра, зла та інші.

Зміст поняття «картина світу» розкриває В.І. Постовалова [32], яка відзначає, що картина світу являє собою центральне поняття концепції людини, що виражає специфіку її буття. На її думку, найбільш адекватним розумінням картини світу представляється визначення її як вихідного глобального образу світу, що лежить в основі світобачення людини, репрезентує сутнісні властивості світу в розумінні її носіїв і є результатом всієї духовної активності людини. Картина світу при такому трактуванні з'являється як суб'єктивний образ реальності й входить, отже, у клас ідеального, котре, не перестаючи бути образом реальності, опредмечується в знакових формах, не запам'ятовуючись у жодній з них. На думку В.І. Постовалової, як і всяке утворення, що відноситься до класу ідеального, картина світу має подвійне існування: необ'єктивоване, як неопредмечений елемент свідомості й життєдіяльності людини; об'єктивоване у вигляді опредмечених утворень – різних «слідів», випадкових або навмисних, що залишаються людиною в процесі життєдіяльності.

Картина світу з необ'єктивованим статусом є елементом життєдіяльності людини й виникає в актах світобачення, формується, трансформується в інші картини світу. Така картина світу не завжди може бути адекватно виявленою в актах саморефлексії самим носієм цієї картини й може навіть взагалі не усвідомлюватися як наявна у людини. Картину світу з об'єктивованим статусом являє собою опредмечений зліпок необ'єктивованої картини світу. «Відбитки» картини світу, її скам'янілості можна виявити в мові, у жестах, у культовому й світському образотворчому мистецтві й музиці, ритуалах, речах, етикеті, міміці, модах, способах ведення господарства, технології речей, побудованих з обліком «логіки» речового світу, вичленованої й відображеної в картині світу. Об'єктивація картини світу

включає «експлікацію» суб'єктивних установок, цілей і мотивів життєдіяльності людини, її регулятивних структур і смислобудуючих факторів.

Згідно із Н. М. Корольовою [22], картина світу особистості являє собою складну, багаторівневу суб'єктивну модель життєвого світу як сукупності значимих для особистості об'єктів і явищ. Базисними елементами картини світу особистості є інваріантні значеннєві утворення як стійкі системи особистісних змістів, змістовні модифікації яких зумовлені особливостями індивідуального досвіду особистості.

С. Д. Максименко [28] вказує на те, що «процес переживання являє собою репрезентацію свідомістю самому собі того, що відбувається в навколишньому світі, біологічному тілі, або «усередині» самої особистості й переживання можна розглядати як своєрідний місток, що зв'язує свідоме й несвідоме». Разом з тим, з точки зору С. Д. Максименко, «... якщо в цілому говорити про внутрішній світ, як структуру особистості, слід зазначити, що існують механізми його виникнення, він має тенденцію до вираження, виявлення, а вираження є лінією розвитку особистості. Якщо внутрішній світ втратить здатність до вираження, то він перестане існувати» [28, с.160]. Крім того, С. Д. Максименко підкреслює, що переживання споконвічно носять невербальний характер і людина черпає вираження для відображення своїх переживань із навколишнього соціуму. Також й Ф. В. Бассін [5], висловив судження про те, що світ стає значимим для суб'єкта, тому що він здатний його переживати.

Ю. М. Швалб [46] у цьому зв'язку наголошує на тому, що свідомість і її картина світу пов'язані з культурою через механізм «породження» і «оформлення». До змісту свідомості не можуть автоматично знаходити культурні форми, а компоненти культури безпосередньо не стають змістом свідомості. З погляду нашого дослідження, важливо підкреслити думку Ю. М. Швалба, що всі змісти культури тільки потенційно можуть стати змістами індивідуальної свідомості, хоча реально людина привласнює тільки певні фрагменти культури.

Разом з тим, указує В. О. Татенко [39], суб'єкт і відповідно його картина світу не можуть розглядатися тільки як результат формування, соціалізації й аккультування, а є також результатом самоактуалізації індивідом свого суб'єктного потенціалу, що здійснюється в процесі ініціативної й творчої взаємодії людини із соціокультурним оточенням. Це означає, що й продукти суб'єктів наукової діяльності є результатом самоактуалізації особистого потенціалу уявлень і переживань учених [49].

Проведений аналіз літератури свідчить про те, що «картину світу» суб'єкта можна розглядати як сукупність переживань про навколишній світ, що формують основу для індивідуальної поведінки. Однак особливістю переживання є те, що воно не завжди знаходить можливість для вираження. Аналіз головних робіт, щодо проблеми картини світу, дозволяє зробити висновок про можливість виокремлення якнайменше двох головних підходів щодо визначення цього поняття. По-перше, це розгляд картини світу як сукупності уявлень, по-друге, як сукупності переживань. Разом із тим, як показують дослідження Л. М. Веккера [10], обидва процеси й переживання, й уявлення є тісно зв'язаними між собою.

Для більш глибокого розуміння змісту поняття «картина світу» доцільно зіставити це поняття з іншими психологічними поняттями й категоріями. Так, по-

няття «образ світу» і «картина світу» часто використовуються як синоніми, однак між даними поняттями можуть бути проведені певні розходження:

- образ світу є немодальним і відносно статичним, а картина світу мінливою й динамічною [4];
- образ світу керує картиною світу [26];
- образ світу будується на основі відчуттів про предмети зовнішнього світу, картина світу – на основі уявлень про них [10];
- образ світу є ядерним утворенням стосовно того, що на поверхні виступає у вигляді почуттєво (модально) оформленої картини світу [25].

В нашій роботі ми розділяємо позицію С. М. Симоненко, яка вказує, що картина світу – це змістовна сторона образу світу, тобто його результат, і відповідно, більш вузьке за своїм змістом поняття [37]. На думку С. М. Симоненко, індивідуальна картина світу виникає «як результат, продукт активності суб'єкта з розпредмечування продуктів культури і несе в собі проекцію його діяльності...» [37, с.50], крім того, акт творчості суб'єкта починається з моменту привласнення індивідом загальної картини світу і трансформації її в індивідуальний образ світу. Тобто необхідно розділяти суспільну чи історичну картину світу від індивідуальної картини світу та унікального глибинного образу світу. Це розотоження знайшло реалізацію у наших дослідженнях [35; 36].

Що стосується змісту близьких понять «світогляд» та «картина світу», ми розділяємо позицію Н. Колтко-Рівера [58], який відзначає наступні ключові відмінності:

- по-перше, для світогляду характерна неповторність, унікальність уявлень, для картини світу навпаки спільність уявлень;
- по-друге, світогляд відрізняється своєю складністю, неструктурованістю, абстрактністю, а картина світу завжди є чимось конкретним, що принципово піддається схематизації й структуруванню;
- по-третє, в основі світогляду лежать узагальнення культурного, соціального, індивідуального досвіду, досвіду поколінь, а картина світу будується на конкретному життєвому досвіді, на конкретних міжособистісних відносинах, на індивідуальних особливостях людини.

Таким чином, картина світу суб'єкта є важливим міждисциплінарним поняттям, що дозволяє значно розширити розуміння внутрішнього світу людини, особливостей смислобудови та самовизначення. Зародившись у філософії, поняття картини світу увійшло у понятійний апарат всіх наук про людину та особливе місце зайняло у системі психологічних категорій. В цілому, у психології можна виділити два основні теоретичні підходи до визначення картини світу людини. Відповідно до першого підходу – картина світу є продуктом індивідуальних переживань, внутрішньою суб'єктивною моделлю реальності, а людина перебуває в постійному пошуку адекватного самовираження. Другий підхід виходить із когнітивної природи картини світу, уявлення та знання, що входять у картину світу, безпосередньо пов'язані із взаємодією із соціальним оточенням. Об'єднання обох підходів дозволяє розглядати картину світу як таку внутрішню модель реальності, що включає в себе два головні елементи: суб'єктивні переживання та уявлення стосовно навколишнього світу.

Разом із тим, проблемою залишається дослідження основних елементів картини світу. Серед них найбільш важливою є часова складова, оскільки вона не є

самостійною, а глибоко взаємопов'язана із іншими складовими, оскільки надає їм новий смисл в процесі життєдіяльності людини, крім того сам час є фундаментальним у сприйнятті суб'єктом зовнішнього світу

2. Типологічні особливості відображення часової складової в картині світу суб'єкта

Уявлення та переживання про час є невід'ємними елементами картини світу суб'єкта. Вони одночасно забезпечують когнітивний та чуттєвий пласти у відображенні зовнішнього світу. Обидва елементи є щільно пов'язаними між собою, оскільки вони з різних боків впливають на формування часової складової в картині світу суб'єкта.

Уявлення є результатом пізнавальної та інтелектуальної активності суб'єкта, вони дозволяють «оволодіти» часом у вигляді понять та знань. Крім того, нові уявлення, завдяки мовленню та соціальній взаємодії можуть засвоюватися, розширюючи картину світу суб'єкта. Але засвоюються, при цьому, лише ті уявлення, які відповідають внутрішній картині світу.

Переживання на відміну від уявлень ґрунтуються на саморефлексії, самосвідомості та унікальному досвіді суб'єкта. Але в переживанні часу є дві особливості, перша полягає у відсутності у живих істот сенсорної системи для «сприйняття» часу. Друга особливість виходить з попередньої та полягає в тому, що час залишається певною загадкою для самого суб'єкта, оскільки час мало піддається рефлексії та не завжди може отримати відповідне вираження.

Проведене нами дослідження дозволяє зробити порівняльний аналіз загальної структури суб'єктивного уявлення та переживання часу. Для цього нами використаний факторний аналіз. Особлива корисність цього виду математичного аналізу полягає в тому, що за допомогою його велике число характеристик часу зводиться до меншої кількості незалежних впливових факторів, при цьому в один фактор поєднуються саме ті характеристики часу, що сильно корелюють між собою.

Характеристики часу з різних факторів слабо корелюють між собою. Тобто, метою факторного аналізу є знаходження таких комплексних факторів, які якнайповніше пояснюють спостережувані зв'язки між характеристиками, що є в наявності та визначення структури взаємозв'язків між характеристиками, тобто для їх класифікації. Тому факторний аналіз використовується як метод класифікації.

Проведений нами факторний аналіз суджень дозволив класифікувати шість однакових факторів в уявленнях про час та в переживаннях часу. З них чотири стосуються статусу часу: «неперервність», «упорядкованість», «зворотність», «рівномірність» та дві становлення часу «швидкість плину часу» та «наявність точки відліку часу». Відмінним залишається лише вага кожного з факторів у переживаннях та уявленнях, тому для більшої наочності нами проставлені ранги факторів, залежно від ваги (табл. 1).

Фактор «перервність – неперервність часу» представлений протилежними характеристиками, в структурі уявлень він виступає як «неперервність часу» та в структурі переживань, навпаки, як «перервність». На нашу думку, ці розбіжності обумовлені тим, що в процесі соціалізації суб'єкти засвоюють уявлення про неперервність зовнішнього фізичного часу, що є принциповим не лише для координації діяльності в часі, але й для збереження цілісності власного суб'єктивного життєвого шляху. Навпаки, в переживаннях час є перервним, що

є цілком зрозумілим, оскільки кожному суб'єкту властива втрата контролю над зовнішнім часом (сон, забування, мрії й т. п.). Крім того, важлива особливість фактора «перервність – неперервність часу» полягає в тому, що в уявленнях він посідає перше місце (факторна вага 10,3 %), але в переживаннях лише четверте (5,6 %), що свідчить про малу значущість того фактора в формуванні переживань часу.

Таблиця 1.

Факторна структура суб'єктивного уявлення та переживання часу

Уявлення про час			Переживання часу		
Фактори	%	Ранг	Фактори	%	Ранг
Статус часу					
«Неперервність»	10,3	I	«Перервність»	5,6	IV
«Упорядкованість»	9,0	II	«Упорядкованість»	6,6	III
«Зворотність»	6,7	III	«Зворотність»	8,6	II
«Рівномірність»	4,2	VI	«Рівномірність»	12,0	I
Становлення часу					
«Уповільненість плину часу»	5,5	IV	«Швидкість плину часу»	4,5	VI
«Наявність точки відліку часу»	4,7	V	«Відсутність точки відліку часу»	4,9	V

Фактор «упорядкованість» однаково представлений як в переживаннях, так і в уявленнях. Дана властивість часу якнайповніше представляє розходження між тривалістю зовнішнього часу й упорядкованістю подій, які впорядковуються в певну послідовність. Завдяки саме упорядкованості подій людина й навчається володіти абстрактним часом.

Щодо «зворотності» часу, то ця характеристика майже однаково представлена як у переживанні часу (третій ранг – 6,7 %), так і в уявленнях про час (другий ранг – 8,6 %). Під зворотністю ми розуміємо здатність після певного кола розвитку повертатися до початкового стану. Це важлива особливість часу для циклічності часу, можливість розпочати все з початку. В структурі уявлень і переживань час є зворотнім, циклічним, це, як відомо, суперечить уявленням про час у природничих науках.

«Рівномірність часу» однаково притаманна як для переживань, так і уявлень, разом із тим, рівномірність виступає як найважливіша у переживаннях (перший ранг – 12,0 %), але займає лише шосте останнє місце (4,2 %) в структурі уявлень про час. Ці відмінності, на нашу думку, продиктовані тим, що в уявленнях про час більшою мірою знайшли відображення особливості соціальних уявлень. Як показують більшість дослідників, рівномірність часу виступає важливим елементом соціальної взаємодії. В індивідуальному переживанні час виявляється теж

рівномірним. Крім того, відмінності ваги цих факторів в уявленні й переживанні часу можуть бути пояснені, на наш погляд, тим, що в переживанні часу суб'єкт відчуває хід внутрішнього годинника, що рівномірно відраховує час. У вітчизняних дослідженнях ця ідея була розроблена Б. Й. Цукановим, яким було показано, що кожний індивід від народження й до смерті є носієм «внутрішнього годинника» зі своїм унікальним ходом, своєю унікальною одиницею виміру. Одна із проблем, що постають перед людиною – це проблема усвідомлення несхожості своєї внутрішньої «години» та зовнішнього фізичного часу, що вимірюється годинниками. Особливості впливу цього «внутрішнього годиннику» на формування суб'єктивних характеристик часу показана нами у відповідних дослідженнях.

Разом із тим, слід враховувати, що виявлена нами закономірність не суперечить дослідженням, які вказують на той факт, що внутрішньому суб'єктивному часу притаманні прискорення та уповільнення. Проблема тут, на нашу думку, полягає в тому, що необхідно розділяти тимчасові явища від притаманних характеристик. Зрозуміло, що кожна людина в певні моменти життя відчуває уповільнений темп часу, в певні – прискорений, але якщо говорити про постійні властивості часу що постійно переживається свідомим суб'єктом.

Отримані нами результати насправді є проявом виявленого механізму постійного відрахунку часу в мозку людини, як показано Б. Й. Цукановим, хід його є постійним та незмінним у здорової людини. Отримані нами результати можуть свідчити про певну саморефлексію суб'єктами цього внутрішнього часового механізму. На нашу думку, слід додати, що рівномірність суб'єктивного часу повинна відрізняти психічно здорових людей, оскільки вона може бути основою урівноваженості людини й т.і.

В уявленні про час найменше навантаження одержала така властивість часу як «рівномірність – нерівномірність» часу. Низьке значення даної характеристики пов'язане зі споконвічним уявленням про зовнішній час як рівномірно поточний, що багаторазово підтверджується для суб'єкта наявністю календарів та годинників. Але й усі регулярні астрономічні розрахунки й корекції календарів та годинників виявляються за межами звичайного повсякденного життя людей і відомі тільки професіоналам. Тому дана властивість не є проблемою в уявленнях суб'єкта.

Аналізуючи рангову диспозицію кожного із факторів в структурі переживання та уявлення про час, можна прийти до висновку, що час суб'єктивно уявляється в першу чергу як неперервний та упорядкований, а в переживанні часу він, в першу чергу, є рівномірним та зворотнім. Ці відмінності є достатньо важливими. Вони з одного боку підкреслюють розбіжності в переживанні та уявленні про буття часу. Неперервність та упорядкованість є важливими характеристиками фізичного часу, вони виступають як найважливіші в уявленнях суб'єктів. Вони є відображенням цілісного уявлення про фізичний час. Пояснення цьому, на нашу думку, можна знайти в тому, що неперервний фізичний час виступає орієнтиром для упорядкування не лише власного досвіду суб'єкта. В суб'єктивному переживанні час є рівномірним та зворотнім. Це означає, що в переживанні часу важливим є здатність звертатися до подій минулого та переживання постійності течії часу, що є основою для самосвідомості людини.

Стосовно становлення часу переживання та уявлення значно розбігаються між собою. Основою цих розбіжностей є те, що в переживаннях часу він прив'язаний до внутрішніх суб'єктивних переживань та почуттів, які завжди є динамічними.

В уявленнях час прив'язаний до астрономічного часу, який є рівномірним і який у порівнянні із внутрішнім часом виступає повільним. Крім того, наявність точки відліку часу в уявленнях, на нашу думку, можна пояснити тим, що соціальна активність має певну систему координат, пов'язану із особистісною діяльністю. В переживанні суб'єкт прив'язаний до власного потоку свідомості, який є суб'єктивно безпочатковим та нескінченним. Для переживання й уявлення часу характерним є однакова значимість такої характеристики як «точка відліку часу». Це єдина властивість часу, у якому уявлення й переживання часу перетинаються, оскільки вони пов'язані з такою фундаментальною особливістю часу як поділ його на минуле, сьогодення й майбутнє. Єдність у переживанні й уявленні «точки відліку часу» задає єдиний вектор існування людини й визначає цілісність внутрішнього світу людини. Найменш значимим у переживанні часу є така характеристика часу, як «швидкість плину». Це обумовлено, на наш погляд, неоднозначністю й мінливістю плину внутрішнього часу, що може то прискорюватися, то вповільнюватися залежно від зовнішніх подій. Нестійкість даної характеристики часу й визначила його низьку факторну вагу в переживанні часу.

Отже, отримані результати дозволяють зробити висновок про те, що в суб'єктивних переживаннях й уявленнях про час представлена у загальному вигляді єдина структура з шести головних властивостей часу, але із різною значимістю відображення цих характеристик в кожному з них.

Повертаючись до особливостей уявлень про час в межах природничих наук, слід відмітити що час, який переживається, і уявляється принципово зворотнім, упорядкованим.

Проведений нами аналіз факторної структури переживань та уявлень про час надав нам змогу виявити в цілому принципові особливості суб'єктивного часу. Разом із тим, головною особливістю психологічного часу є існування типів суб'єктивного уявлення та переживання часу. Для кожного з них притаманне своє «бачення» часу та вони, звісно, можуть бути протилежними. Всього нами виділено умовно названі чотири типи: «субстанціональний», «реляційний», «динамічний» та «статичний». Для вивчення того, в чому ж вони найбільш відрізняються, нами був проведений дисперсійний аналіз суб'єктивних уявлень та переживань часу.

Отримані нами результати свідчать про те, що часова складова в картині світу суб'єкта включає два основних рівні: уявлення про час і його переживання. Крім того, ми одержали підтвердження тому, що існуючі загальнонаукові уявлення про час значною мірою відображають суб'єктивне переживання й уявлення про нього і звичайними людьми.

У роботі отримано підтвердження існування чотирьох типів часової складової в картині світу суб'єкта: «субстанціонального», «динамічного», «статичного» і «реляційного». Всі ці типи можуть бути розподілені на дві великі групи. У першій групі домінуючими характеристиками є характеристики, що розкривають суть статусу часу, що знаходить своє відбиття в «динамічному» й «субстанціональному» типах уявлень і переживань часу. Друга група характеризується домінуванням характеристик становлення часу, які розкривають суть «статичного» й «реляційного» типів уявлень і переживань часу. Інакше кажучи, у рамках двох великих груп існують підгрупи, що характеризуються протилежними судженнями про одні і ті ж самі характеристики часу.

Отже, для першої групи суб'єктів часова складова пов'язана з «перервністю – неперервністю часу», а для іншої – із «наявністю точки відліку часу». Для «статичної часової складової в картині світу суб'єкта принципово важливим є орієнтація на «точку відліку часу». А для «реляційного» типу часової складової в картині світу принципово важливою є можливість фіксування різноманітних точок відліку часу. Таким чином, можна говорити про те, що є значна група людей, для яких час детермінований минулим, і тих, які орієнтовані на сьогоднішнє. Таким чином, наявність таких груп відображає баланс традиціоналістів і новаторів.

Друга велика група розділяється стосовно переживання часу як перервного або неперервного процесу. Для субстанціональній часовій складовій у картині світу час є перервним, а для динамічної часової складової – важливим є перервність часу як ланцюга динамічних неперервних змін. Одна підгрупа досліджуваних орієнтована на наступність подій у часі, а інша – на їхню незалежність.

Гомеостатичне співіснування чотирьох виділених типів часової складової в картині світу суб'єкта може розглядатися як підстава для співіснування чотирьох наукових концепцій часу, оскільки вони виступають як теоретичне обґрунтування індивідуальних переживань і уявлень про час. Отже, можна говорити про наявність міждисциплінарних зв'язків у поясненні феномена часу й обумовленість теоретичних концепцій особистими уявленнями й переживаннями їхніх авторів.

Порівняльний аналіз особливостей основних характеристик часу дозволяє зробити висновок, що відмінною рисою виділених типів є відносно однаковий обсяг наповнення кожного з них (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за типами часової складової в картині світу суб'єкта

Типи часової складової	Уявлення про час %	Переживання часу%
«Субстанціональний» тип	29,9	33,6
«Динамічний» тип	21,2	30
«Статичний» тип	27,3	24,5
«Реляційний» тип	21,6	11,8
Разом	100	100

Як видно з таблиці, найбільшим за чисельністю є «субстанціональний» тип часової складової в картині світу суб'єкта, як на рівні уявлень, так і на рівні переживань часу. Ця тенденція викликана тим, що картина світу, у якій час представляється й переживається як самостійний, самодостатній, є найпоширенішою в сучасному суспільстві.

«Реляційний» тип часової складової виявився мало представленим, насамперед, на рівні переживання часу, але й в уявленнях ідеї відносності розділяє кожний п'ятий досліджуваний. Статичний і динамічний типи часової складової виявилися приблизно однаково наповнені, як у переживанні часу, так і уявленнях про нього.

В цілому, отримані результати дозволяють об'єднати виокремлені типи переживання та уявлення про час (табл. 3).

Співвідношення основних характеристик «субстанціонального» та «реляційного» типів часової складової в картині світу суб'єкта

Характеристики часу	«Субстанціональний» тип		«Реляційний» тип	
	Переживання	Уявлення	Переживання	Уявлення
«Рівномірність – нерівномірність»	Рівномірність	Рівномірність	Нерівномірність	Нерівномірність
«Зворотність – незворотність»	Незворотність	Незворотність	Зворотність	Зворотність
«Тривалість – упорядкованість»	Тривалість	Тривалість	Упорядкованість	Упорядкованість
«Перервність – неперервність»	Перервність	Перервність	Неперервність	Перервність
«Точка відліку часу»	Відсутність точки відліку часу	Відсутність точки відліку часу	Наявність точки відліку часу	Відсутність точки відліку часу
«Швидкість плину часу»	Не визначено	Швидкість	Не визначено	Швидкість

Проведене нами дослідження дозволяє зробити висновок про те, що для «субстанціонального» типу часової складової в картині світу суб'єкта характерна тотожність усіх шести характеристик часу в переживаннях і уявленнях. Для цього типу і на рівні переживань, і на рівні уявлень час плине рівномірно, він є необоротним, перервним, виступає як тривалість, але й не має «точки відліку часу» й не має певної «швидкості плину часу».

Для «реляційного» типу часової складової в картині світу суб'єкта також характерним є майже повний збіг у переживанні й уявленні про час. Час є тут нерівномірним, зворотнім, упорядкованим, перервним, із невизначеністю швидкості плину. Відмінність у переживанні й уявленні часу тут полягає в тім, що в уявленні немає фіксованої точки відліку часу, але в переживанні вона наявна. Дані відмінності, на наш погляд, обумовлені уявленнями у свідомості людей про нескінченність і безпочатковість часу. Однак в переживанні внутрішнє акцентована наявності точки відліку часу. Це дозволяє розглядати «реляційний» тип часової складової в картині світу суб'єкта як із точкою відліку часу.

Два зазначених типів часової складової в картині світу суб'єкта є багато в чому протилежними. Так, для «реляційного» типу характерна нерівномірність плину часу, для «субстанціонального», навпаки – рівномірність. Для «реляційного» типу характерна зворотність часу, для «субстанціонального» – незворотність. Для «реляційного» типу час представляється як упорядкованість, для «субстанціонального» як тривалість. Для обох типів швидкість плину часу не визначена.

Проведене дослідження також дозволило виділити особливості уявлень та переживань про становлення часу, що знаходять вираження у двох типах часової складової в картині світу суб'єкта – «динамічному» й «статичному» (табл. 4).

Таблиця 4

**Співвідношення основних характеристик часу в динамічному й статичному типах
часової складової в картині світу суб'єкта**

Характеристики часу	Динамічний тип		Статичний тип	
	Переживання	Уявлення	Переживання	Уявлення
«Рівномірність- нерівномірність»	Рівномірність	Нерівномірність	Рівномірність	Нерівномірність
«Зворотність- не зворотність «	Незворотність	Незворотність	Незворотність	Незворотність
«Тривалість – упорядкованість»	Упорядкованість	Упорядкованість	Тривалість	Тривалість
«Перервність- неперервність	Неперервність	Неперервність	Неперервність	Неперервність
«Точка відліку часу»	Не визначено	Наявність точки відліку часу	Відсутність точки відліку часу	Відсутність точ- ки відліку часу
«Швидкість плину часу»	Швидкість	Швидкий	Повільність	Швидкість

У «динамічному» типі часової складової в картині світу суб'єкта час переживається й представляється як рівномірний, незворотний, упорядкований, неперервний. Разом з тим, у переживанні точка відліку часу не визначена, а в уявленнях про час вона яскраво виражена. Крім того, у переживанні часу час є швидкоплинним, а в уявленнях про час немає однозначного уявлення про швидкість плину часу.

Щодо «статичного» типу часової складової в картині світу суб'єкта час є незворотнім, тривалим, безупинним, без фіксованої точки відліку. У переживанні й уявленні часу в «статичному» типі часової складової в картині світу суб'єкта є ряд відмінностей: у пережитому часі він плине рівномірно, а в уявленнях він не є рівномірним. Якщо в переживанні час плине повільно, то в уявленнях ця характеристика часу у нашому дослідженні не визначена.

На наш думка, уявлення про безпочатковість й нескінченність часу, що домінують у культурі, а також про самостійність його плину визначили несуперечність «субстанціонального» типу часової складової в картині світу суб'єкта, але деяку неузгодженість уявлень й переживань про точку відліку часу в «реляційному» типі часової складової в картині світу суб'єкта. Також визначено відсутність протиріч між уявленнями та переживаннями точки відліку та швидкоплинності часу в «динамічному» типі часової складової. Виявлено наявність розходжень в уявленнях та переживаннях таких характеристик як «рівномірність – нерівномірність» та швидкості плину часу у «статичному» типі. Крім того, загальні домінуючі уявлення про швидкоплинність часу й про його відносність визначили, на наш погляд, чіткість у переживаннях і уявленнях про час у «динамічного» типу й не чіткість у «статичного» типу часової складової.

Проведене нами дослідження показує, що, не дивлячись на відмінність між уявленнями та переживаннями (уявлення є когнітивним елементом картини світу, а переживання – почуттєвим) стосовно часу, вони виявляються співпадаючими. На нашу думку, це пов'язано з кількома причинами.

По-перше, картина світу суб'єкта є цілісним фундаментальним утворенням, яке, на думку деяких дослідників, є суб'єктивною конструкцією, не відображенням зовнішнього світу, а його суб'єктивна побудова, що ґрунтується на взаємовідносинах із зовнішнім світом, є пов'язаним із суб'єктивним досвідом людини.

По-друге, слід враховувати, що в основі функціонування часу в психіці людини лежить механізм, що відраховує час. Це є вроджений механізм, що певним чином відбивається у свідомості суб'єкта.

По-третє, час є категорією абстрактною, тому переживання та уявлення про нього співпадають, у часу нема подразника. На нашу думку, збіг уявлень та переживань щодо часу не є випадковим, а, навпаки, закономірним. У інших випадках (наприклад, просторова складова картин світу) уявлення та переживання повинні відрізнятися через унікальні особливості перцептивної системи людини.

Об'єднання уявлень та переживань часу в картині світу суб'єкта дозволяє виділити та обґрунтувати чотири типи часової складової в картині світу суб'єкта: «субстанціональну», «реляційну», «динамічну», «статичну» (табл. 5).

Таблиця 5

Структура часової складової в картині світу суб'єкта

Характеристики часу	Субстанціональний тип	Реляційний тип	Динамічний тип	Статичний тип
«Рівномірність – нерівномірність»	Рівномірність	Нерівномірність	Рівномірність	Рівномірність
«Зворотність – незворотність»	Незворотність	Зворотність	Незворотність	Незворотність
«Тривалість – упорядкованість»	Тривалість	Упорядкованість	Упорядкованість	Тривалість
«Перервність – неперервність»	Перервність	Неперервність	Неперервність	Неперервність
«Точка відліку часу»	Відсутня	Наявна	Наявна	Відсутня
«Швидкість плину часу»	Не визначено	Не визначено	Швидкість	Повільність

Отримана нами типологія дозволяє зробити висновок про можливість виділення типів картин світу на основі часової складової, оскільки час є фундаментальною складовою в картині світу суб'єкта, він визначатиме особливості всіх інших складових. Тобто, виявлені характеристики часу дають, на нашу думку, цілісний та вичерпний опис картини світу суб'єкта з боку часових особливостей.

Отже, для картини світу із «субстанціональним» типом часової складової притаманні такі особливості. Час є рівномірним, тобто найбільш важливими характеристиками виступають: сталість часу; його необмеженість; рівномірність течії незалежно від будь-яких обставин. Крім того, в даній картині час є незворотнім, тобто важливим виступає те, що час можна упустити та його не можна повернути, він є також безупинним. Час виступає як тривалість, що знаходить вираження у таких властивостях як домінування внутрішнього, постійність часу. Час є перервним,

тобто поділеним на частини, обмеженим досвідом, та практичними інтересами. Зміст переживання перервності часу розкривається у таких особливостях як подільність часу на частини, кожна з яких не залежить від інших; обмеженість пізнання власним досвідом, важливість саме практичних інтересів. Переживання відсутності точки відліку часу знаходить вираження у таких властивостях часу як безпочатковість, вічність часу, самодостатність, що знаходить вираження у таких властивостях часу як вічність, позачасовість, незалежність та самодостатність часу, час сам себе визначає, не залежить від простору та матеріальних об'єктів, крім того, світ набуває особливих характеристик, оскільки він є єдиним, нескінченним та незмінним, час складається з неподільних митей, є вічним.

За багатьма характеристиками «реляційний» тип часової складової є протилежним до вищезгаданого «субстанціонального» типу, особливо за характеристиками статусу часу.

Час є нерівномірним, несталим, обмеженим, мінливим, нерівномірним, несамодостатнім, залежним від обставин та умов. Крім того, в цій картині світу час є зворотнім, тобто він не є безупинним, все можна завжди повернути. Час виступає як упорядкованість, що визначається у таких властивостях, як послідовність, детермінованість подій у часі, постійність часу.

Час є неперервним, незалежним від обставин, не обмеженим досвідом та практичними інтересами. З боку характеристик становлення часу, йому притаманна наявність точки відліку часу.

Картини світу із «статичним» та «динамічним» типом часової складової мало відрізняються за характеристиками статусу часу. Для обох час є рівномірним, незворотнім. Єдина відмінність полягає в тому, що для «статичного» типу притаманна тривалість, а для «динамічного» – упорядкованість. Головні відмінності між статичним й динамічним типом полягають, перш за все, у характеристиках становлення часу. Так, для «динамічного» типу часової складової в картині світу суб'єкта притаманна наявність точки відліку часу, тобто час не сприймається як безпочатковий та вічний, крім того, швидкоплинність часу означає розуміння того, що людина безперервно постійно змінюється, не залишається тією ж самою ні на мить, навпаки, для «статичного» типу часової складової притаманна відсутність точки відліку часу та уповільненість його плину.

Висновки

Отримані нами результати свідчать про те, що часова складова в картині світу суб'єкта включає два основних елементи: уявлення про час і його переживання.

Крім того, результати дослідження свідчать про те, що існуючі соціальні уявлення про час значною мірою відображають особливості уявлень як автора, так і значних груп людей, що належать до однієї типологічної групи, які відрізняються своїми уявленнями про час.

Отже, отримані результати дозволяють зробити висновок про те, що в суб'єктивних переживаннях й уявленнях про час представлена у загальному вигляді єдина структура з шести основних властивостей часу, але й з різною значимістю відображення цих характеристик у кожному з них.

Нами підтверджена значимість двох основних груп властивостей часу: статус часу й становлення часу, які розділяють не тільки уявлення й переживання вчених, але й уявлення та переживання звичайних людей. Можна говорити про те, що

типологічні особливості уявлень про час і його переживання пов'язані, в цілому, з однією й тією самою системою із властивостей часу.

Гомеостатичне співіснування чотирьох виділених типів часової складової в картині світу суб'єкта може розглядатися як підстава для співіснування чотирьох наукових концепцій часу, оскільки вони виступають як теоретичне обґрунтування індивідуальних переживань і уявлень про час.

Отже, можна говорити про наявність міждисциплінарних зв'язків у поясненні феномена часу й обумовленість теоретичних концепцій особистими уявленнями й переживаннями їхніх авторів.

Проведене нами дослідження показало можливість виділення чотирьох основних типів уявлень і переживань про час, що говорить про існування чотирьох типів часової складової в картині світу суб'єкта: «статичного», «динамічного», «субстанціонального» й «реляційного».

Для «реляційного» типу характерний розгляд часу як відносного, нерівномірного. Для «субстанціонального» – як абсолютного, необоротного, рівномірно поточного. Для «динамічного» типу характерний розгляд часу як постійно поточного, для «статичного» типу, навпаки, як нерухомого, застиглого.

У типології часової складової картини світу суб'єкта нами не виділено статево-вікових особливостей, що свідчить про універсальність вироблених характеристик часу й про високу вірогідність розробленої нами структури часової складової в картині світу суб'єкта. Отримані нами дані можуть лише свідчити про певну тенденцію, що, однак, вимагає додаткової перевірки.

Як показало наше дослідження, відмінності за статтю і віком в уявленнях про час у індивідів слабо виражені. Однак, додаткового дослідження вимагає вивчення можливих тенденцій в уявленнях про час, тому що жінки виконують важливу біологічну функцію продовження роду. Крім того, додаткового дослідження вимагає вивчення впливу вікових особливостей на формування картини світу й часової складової у ній.

Разом з тим, розглядаючи уявлення про час як частину картини світу суб'єкта, статево-вікові відмінності можуть мати меншу роль, оскільки час характеризується тут стійкими інваріантними характеристиками.

Отримані результати свідчать про те, що при складанні методичних засобів вивчення особливостей уявлень і переживань про час більш продуктивно звертатися не до саморефлексії досліджуваних щодо характеристик часу, які в силу своєї абстрактності слабо ними рефлексуються, а до тверджень мислителів, що міркували над цим феноменом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. – СПб.: Алетейя, 2001. – 300 с.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – 2. изд. – СПб.: Питер, 2001. – 263с. – (Мастера психологии).
3. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л. И. Анцыферова // Психология личности в трудах отечественных психологов; [под ред. Л. В. Куликова]. – СПб.: Питер, 2002. – 480 с. – С.207-213
4. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – М.: Наука, 1999. – 350 с.

5. Бассин Ф. В. «Значащие» переживания и проблема собственно-психологической закономерности / Ф. В. Бассин // Вопросы психологии. – 1972. – № 3. – С. 105–124.
6. Бахтин М. М. Эпос и роман / М. М. Бахтин. – СПб.: Азбука, 2000. – 300 с. – (Academia)
7. Божович Л. И. Личность и ее формирования в детском возрасте / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
8. Болотова А. К. Психология организации времени: [учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальности «Психология»] / А. К. Болотова. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 254 с.
9. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека / Н. Н. Брагина, Т. А. Доброхотова. – М.: Медицина, 1981. – 288 с.
10. Василюк Ф. Е. Психология переживания анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М.: Издательство МГУ, 1984. – 200 с.
11. Веккер Л. М. Психические процессы / Л. М. Веккер – Л.: Изд-во ЛГУ, Т.1. – 1974. – 334 с.
12. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат /Л. Витгенштейн // Логос – № 3, – 1999. – С. 147–173.
13. Вудроу Г. Восприятие времени / Г. Вудроу // Экспериментальная психология [под ред. С. С. Стивенса] – М.: Иностранная литература, 1963. Т.2 – С. 859–874.
14. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти томах / Лев Семенович Выготский. – М.: Наука, 1960, – Т.4. – 383 с.
15. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – К.: Наукова думка, 1988. – 207 с.
16. Зинченко В. П. Проблема внешнего и внутреннего и становление образа себя и мира / В. П. Зинченко // Мир психологии. – 1999. – № 1 – с. 97–104.
17. Касевич В. Б. Буддизм. Картина мира. Язык / В. Б. Касевич. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1996.– 275 с.
18. Кіреєва З. О. Формування уявлень для орієнтування в часі в свідомості індивідів / З. О. Кіреєва // Вісник Одеського національного університету. – Том 6. Випуск 2. – 2001. – С. 42–46.
19. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях / Е. А. Климов. – М.: Издательство МГУ, 1995. – 224 с.
20. Ковалев В. И. Категория времени в психологии (личностный аспект) / В. И. Ковалев // Категории материалистической диалектики в психологии [ред. Л. И. Анцыферова]. – М.: Наука, 1988. – С. 216–230.
21. Козлова Т. З. Социальное время пенсионеров / Т. З. Козлова // Социологические исследования. – 2002. – № 6. – с. 72–90.
22. Королева Н. Н. Смысловые образования в картине мира личности / дис. ... канд. психол. наук.: 19.00.11 / Н. Н. Королева. – СПб., 1998. – 194 с.
23. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Х.: Бизнес Информ, 1998. – 491с.
24. Лазурский А. Ф. Избранные труды по общей психологии: К учению о психической активности. Программа исследования личности и другие работы / А. Ф. Лазурский. – СПб.: Алетейя, 2001. – 192 с.

25. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. Т. 2. – 320 с.
26. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
27. Луцковская С. Д. Представление о времени в опыте дошкольников / С. Д. Луцковская // Вопросы психологии. – 2000 – № 4. – С. 19–29.
28. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К.: ООО «ККМ», 2006. – 240 с.
29. Мясичев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясичев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 426 с.
30. Нуркова В. В. Совершенное продолжается: психология автобиографической памяти личности / В. В. Нуркова. – М.: Издательство УРАО, 2000. – 320 с.
31. Подшивалкина В. И. Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста / В. И. Подшивалкина. – Кишинев: Центральная типография, 1997. – 192 с.
32. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 8–70
33. Роменец В. А. Історія психології ХХ століття: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., що навчаються за спец. «Психологія» / В. А. Роменец, Ірина Петрівна Маноха. – вид. 2-е, стер. – К.: Либідь, 2003. – 990с.
34. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 720с. – (Мастера психологии).
35. Свинарченко Р. М. Український народ у переломні часи: проблеми трансформації світосприймання / Р. М. Свинарченко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2002. – Вип. 17–18. – С. 105–111.
36. Свинарченко Р. М. Культурологічні основи розвитку індивідуальних уявлень про час / Р. М. Свинарченко // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 33. – С. 188–194.
37. Симоненко С. М. Аналіз категорій «образ світу» та «картина світу» у контексті дослідження візуально–мисленевих стратегій / С. М. Симоненко // Наука і освіта. – 2007. – № 3. – С. 47–52.
38. Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения / С. Д. Смирнов. – М.: Издательство МГУ, 1985. – 231 с.
39. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
40. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко – К.: Либідь, 2003. – 373с.
41. Усенко О. Г. К определению понятия «менталитет» / О. Г. Усенко // Русская история, проблемы менталитета: тезисы докладов научной конференции. – М.: РАН, 1994, – С. 3–7
42. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам / Ф. Франселла, Д. Баннистер. М.: Прогресс, 1987. – 234 с.
43. Фресс П. Восприятие и оценка времени / П. Фресс // Экспериментальная психология [под ред. А. Н. Леонтьев]. – М., 1978. – Вып 6. – С. 88–135

44. Фресс П. Приспособление человека ко времени / П. Фресс // Вопросы психологии. – 1961. – № 1. – С.43–56
45. Цуканов Б. Й. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. – Одесса: Астро-принт, 2000. – 220 с.
46. Швалб Ю. М. Свідомість як відношення людини до світу / Юрій Михайлович Швалб // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С.154–166
47. Шюц А. Некоторые структуры жизненного мира / А. Шюц // Философия языка и семиотика: [Сб. ст.] / Иван. гос. ун-т; [Под общ. ред. А. Н. Портнова]. – Иваново: Издательство Ивановского университета, 1995. – 231 с.
48. Элькин Д. Г. Восприятие времени / Д. Г. Элькин. – М.: АПН РСФСР, 1962. – 311 с.
49. Юревич А. В. Структура психологических теорий / А. В. Юревич // Психологический журнал. – 2003. – № 1. – С. 5 – 13
50. Boulding K E. The image: knowledge in life and society / Kenneth E. Boulding – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1956. –175 p.
51. Buehler Ch. Der menschliche Lebenslauf als psychologisches problem/ Ch. Buehler. – Göttingen: Hogrefe, 1959. – 181 s.
52. Davies K. Women, Time and the Weaving of the Strands of Everyday Life / Karen Davies. – Brookfield USA: Aldershot Avebury, 1990. – 256 p/
53. Encyclopedia of psychology / eds. Alan E. Kazdin. – Oxford: Oxford university Press & APA., 2000. – 800 p.
Vol 6. – 2000. – P. 175
54. Francis–Smythe J., Robertson I. Time–related individual differences / Jan Francis–Smythe, Ivan Robertson. //Time & Society.– 1999. – Vol. 8 (2).– P. 273–292.
55. Fresse P. Perception and estimation of time / P. Fresse // Annual review of psychology. – 1984. – № 35. – P. 16–36.
56. Hjorthol R. Gendered Aspects of Time Related to Everyday Journeys / Randi Hjorthol // Acta sociologica. – 2001.– Vol.44. – P.38–49
57. Hofstede G. Cultures and organizations, London: McGraw–Hill, 1991.– 271 p.
58. Koltko–Rivera M. E. The Psychology of Worldviews/ M. E. Koltko–Rivera // Review of General Psychology. – 2004. – Vol. 8, No. 1. – p. 3–58.
59. Piaget J. The construction of reality in the Child. New York: Basic Books, 1954. – 350 p.
60. Reeves J. B. For What and For Whom Do You Need MoreTime? / R. F. Szafran, J. B Reeves. // Time & Society. – 1996. – Vol. 5(2). – P. 237 – 253.
61. Rokeach M. The nature of human values / M. Rokeach – New York: Free Press. 1973, P.270
62. Svnarenko R. Time representations and its typological specifics / Rodion Svnarenko // 9–th European congress of psychology (Granada, 3–8 July 2005). –Granada: EFPA, 2005. – P. 118.
63. Svnarenko R. Some features of time representations in eastern worldview systems / Radion Svnarenko // 10th European congress of psychology (Prague, 3–6 July 2007). – Prague: EFPA, 2007. – P. 190.